

Aktywność nadodrzan w miejscu ich zamieszkania

Paulina Olejniczak-Brząkała

Instytut Socjologii, Uniwersytet Wrocławski

ul. Koszarowa 3, 51-149 Wrocław

paulina.olejniczak@uwr.edu.pl

Podziękowania

Autorka składa serdeczne podziękowania Redakcji, której pomoc merytoryczna i techniczna była nieoceniona w przygotowaniu niniejszego artykułu do publikacji.

Abstract

The activity of Nadodrze inhabitants in their place of residence

Nadodrze is one of Wrocław's inner-city neighbourhoods, where many revitalisation activities have been carried out since 2009. The primary goal of the renewal activities is to improve the quality of life and work of the inhabitants in their place of residence. There were many reasons why the support area was established in Nadodrze. These include: weak neighbourly relations, hidden problems (pathology, domestic violence), high unemployment rates, spatio-functional maladjustment for the disabled, crime, and vandalism. The costs related to current revitalisation activities are estimated at 33,000,000 EUR. Nadodrze has so far been associated mainly with disintegrating tenement houses, poverty and socially pathological phenomena. At present, Nadodrze is depicted as a craft and artistic district. In this article, the results of a quantitative research on social activity of Nadodrze inhabitants, conducted in 2016, are being reported. The research involved 114 Nadodrze residents. It turned out that Nadodrze inhabitants rarely engage in matters concerning their place of residence. The degree of integration of the surveyed community is also low. Even if the inhabitants come into contact, it only concerns immediate mutual assistance. Significantly, Nadodrze inhabitants declare that they relatively often spend their free time in the neighbourhood.

Key words: Wrocław, Nadodrze, revitalisation, neighbourhood, social activity

Słowa kluczowe: Wrocław, Nadodrze, rewitalizacja, sąsiedztwo, aktywność społeczna

1. Wprowadzenie

Badania socjologiczne nad kwestią lokalności mają tradycję sięgającą XIX w. Franciszek Bujak (2001) Józef Chałasiński (1935) oraz Władysław Kwaśniewicz (1993) to socjologowie, którzy zapoczątkowali opisywanie procesów społecznych w formie monografii problemowej. Innymi, równie znaczącymi naukowcami, którzy przyczynili się do rozwoju badań osiedli miejskich, byli architekci – Barbara Brukałska (1948) oraz Helena i Szymon Syrkusowie (1976).

Współczesne badania nad osiedlami mieszkaniowymi dotyczą głównie: metropolizacji (Jałowiecki 2007), tożsamości lokalnej (Szczepański 2007), ekonomii odnowy miast (Majer 2014), sąsiedztwa (Kaltenberg-Kwiatkowska 2007), rozwoju i jakości życia (Kłopot i inni, 2010), prowadzenia polityki miejskiej (Sagan 2009), suburbanizacji (Kajdanek 2008, 2012), gentryfikacji (Gądecki 2012), segregacji (Borowik 2003) oraz rewitalizacji (Murzyn 2006).

Rewitalizacja przestrzeni miejskiej jest przedstawiana wśród socjologów polskiego pochodzenia jako relatywnie nowy proces (Majer 2010). Historycznie za rewitalizację uznawano działania inicjowane przez firmy prywatne oraz administrację, które za cel stawiały sobie rozwój ekonomiczny podupadłej dzielnicy (Frank 2002; Kaczmarek 2001). Obecnie w licznych opracowaniach podkreśla się, iż rewitalizacja powinna być procesem wieloletnim i wielowymiarowym, który jest prowadzony przy współpracy władzy samorządowej oraz społeczności lokalnej. Naczelnym celem rewitalizacji jest pobudzenie aktywności społeczno-gospodarczej, rewaloryzacja mieszkaniowa, a także ochrona środowiska, co w rezultacie wpływa na poprawę jakości życia mieszkańców odnawianego obszaru (Milczyńska-Hajda 2011: 2; Grodach, Ehrenfeucht, 2016).

Zagadnienia dotyczące dezintegracji (Gottdiener 1994), przemian ekonomicznych (Markowski 1999), kulturowych (Zukin 1989) oraz społecznych (Murzyn 2006; Gądecki 2013) są przedmiotem licznych rozważań nad procesem rewitalizacji.

Uwzględniając powyższe kwestie, zbadano aktywność społeczną mieszkańców Nadodrza – jednego z wrocławskich osiedli, na którym od ponad dziesięciu lat są prowadzone działania rewitalizacyjne. W opracowaniu dokonano analizy: kontaktów sąsiedzkich, poziomu zaangażowania w sprawy osiedla oraz zadowolenia

mieszkańców Nadodrza z infrastruktury dostępnej w miejscu ich zamieszkania. Przedstawione materiały pochodzą z badań, które zrealizowano w maju oraz czerwcu 2016 roku za pomocą techniki wywiadów swobodnych. Próba badawcza liczyła 114 osób. Są to respondenci, którzy podczas wykonywania badań mieszkali na Nadodrzu.

2. Przestrzeń i miejsce

Przestrzeń i miejsce to podstawowe komponenty świata w perspektywie jego doświadczania przez ludzi. Przestrzeń z socjologicznego punktu widzenia jest wytworem antropologicznym, kulturowym i społecznym, na który wpływają jednostki oraz grupy (Jałowiecki 2010: 19). Według Yi-Fu Tuana, przestrzeń to termin abstrakcyjny. Autor ten twierdzi, że „Otwarta przestrzeń nie ma wydeptanych ścieżek i znaków drogowych. Nie stosują się do niej utarte wzory ustalonych dla człowieka znaczeń. Jest jak pusta karta, której znaczenie dopiero można nadać” (Tuan 1987: 75). W kulturze zachodniej nieograniczona przestrzeń jest symbolem wolności. Przestrzeń jest synonimem mobilności, swobody, niepewności i braku bezpieczeństwa. W przeciwieństwie do przestrzeni, miejsce to wartości i znaczenia, które są dla człowieka ostoją bezpieczeństwa (Bierwiaczonek 2016: 176). Istotom ludzkim potrzebne są zarówno przestrzeń, jak i miejsce. Ludzie odczuwają przestrzeń i miejsce przez różne sposoby ich doświadczania (ruchowy, wizualny, konceptualny, dotykowy). Jak pisze Yi-Fu Tuan, „Dźwięk umacnia poczucie przestrzeni, rozszerzając je o to, czego nie możemy widzieć [...] słuch udratycznia doświadczenie przestrzeni. [...] Ludzkie przestrzenie są odbiciem jakości ludzkich zmysłów” (Tuan 1987: 28). Zarówno przestrzeń jak i miejsce Yi-Fu Tuan opisuje za pomocą dwóch terminów – topofilii i topofobii. Pierwsze pojęcie dotyczy symbolicznego i emocjonalnego przywiązania do miejsca. Topofobia odnosi się do miejsc budzących grozę lub odrazę (Majer 2010: 63). Ludzie, przebywając w określonej przestrzeni, nadają jej funkcje oraz znaczenie. Przestrzeń jest rozpatrywana nie tylko pod względem materialnym, ale także symbolicznym. Postrzeganie przestrzeni przez emocje i uczucia sprawia, że przestrzeń nabiera samoistnej wartości (Znaniński 2011). Między przestrzenią, jednostką i społecznością powstaje skomplikowany układ relacji, które warunkują ludzkie

działania. Przytoczone spostrzeżenie może być istotne w rozważaniach nad procesem rewitalizacji. Rewitalizacja dotyczy nie tylko zmian materialnych, lecz również symbolicznych. Co warto podkreślić, nie każda zmiana przestrzenna jest działaniem rewitalizacyjnym i zbieżnym z funkcjami przypisywanymi miejscu jako kategorii antropologicznej, fenomenologicznej i socjologicznej. Proces rewitalizacji wiąże się także, poza nowymi funkcjami i polami możliwych aktywności, z przypisywaniem znaczeń miejscom pustym lub redefiniowaniem już istniejących.

3. Obszar badań

Nadodrże znajduje się w północnej części Wrocławia i zajmuje powierzchnię 109,7 ha. Na rewitalizowanym osiedlu mieszka ponad 35 tys. osób (Rada Miejska Wrocławia 2009).

Na Nadodrze dominuje zabudowa kamienicowa. W parterach dziewiętnastowiecznych kamienic często znajdują się zakłady usługowe i rzemieślnicze, a także sklepy wielobranżowe. Na Nadodrze jest około 700 punktów małej i średniej przedsiębiorczości (Wrocławska Rewitalizacja 2014: 38). Obok punktów usługowych powstały innowacyjne miejsca pracy. Jednym z nich jest Coworking Office 12 (w skrócie CO12), w którym przedstawiciele różnych zawodów (zazwyczaj artyści i projektanci) dzielą przestrzeń do pracy. Zasadniczym celem założycieli CO12 jest integracja oraz wymiana doświadczeń między przedstawicielami różnych środowisk społecznych.

W latach 90. XX wieku przeprowadzono pierwsze remonty elewacji budynków mieszczących się na Nadodrze. Kolejnym, równie ważnym momentem było przystąpienie Polski do Unii Europejskiej. Od tego czasu wzrosły szanse samorządu lokalnego na zdobycie nowych środków finansowych, które pokryły część kosztów związanych z remontem kamienic. Punktem kulminacyjnym w procesie rewitalizacji Nadodrza było powstanie w 2005 roku Lokalnego Programu Rewitalizacji oraz wyznaczenie na Nadodrze „Obszaru Wsparcia” (Rada Miejska Wrocławia 2009: 12).

Nadodrże zakwalifikowano do rewitalizacji ze względu na koncentrację na tym osiedlu następujących problemów społecznych:

- (1) wysokiego wskaźnika przestępczości zorganizowanej;

- (2) braku poczucia identyfikacji nadodrzan z ich miejscem zamieszkania;
- (3) problemów ukrytych: patologii rodzinnej i przemocy domowej;
- (4) częściowego wykluczenia niektórych grup społecznych, np. samotnych matek, mniejszości narodowych;
- (5) niskich kwalifikacji zawodowych i poziomu wykształcenia;
- (6) słabnącej roli sieci sąsiedzkich i rosnącej anonimowości sąsiedzkiej;
- (7) przestrzenno-funkcjonalnego niedostosowania do obecności osób niepełnosprawnych;
- (8) niesystemowości podejmowanych działań społecznych (niewystarczającej synchronizacji programów miejskich i akcji podmiotów realizujących cele społeczne) – (Rada Miejska Wrocławia 2009).

Celem rewitalizacji Nadodrza jest zapewnienie długotrwałego rozwoju osiedla odpowiednio do jego roli i znaczenia we Wrocławiu, a także poprawa jakości życia, mieszkania i pracy na Nadodrze (Adamczyk-Arns i inni, 2012: 20). Do 2014 roku na rewitalizację Nadodrza wydano około 140 mln zł (w tym 41,7 mln to dofinansowanie z Unii Europejskiej) – (Grehl 2014: 222-223).

Koncentracja na Nadodrze problemów społecznych, gospodarczych oraz infrastrukturalnych wpłynęła na to, że osiedle to zaczęto postrzegać jako „enklawę negatywnych zjawisk” (Adamczyk-Arns i inni, 2012: 16). Z tego względu za dodatkowy cel odnowy przyjęto poprawę wizerunku Nadodrza. Od tej pory Nadodrze ma się stać „stanem umysłu” (Infopunkt Nadodrze 2017), łączącym artystów rzemieślników i właścicieli kawiarni, którzy „świadomie wybrali Przedmieście Odrzańskie jako miejsce na realizację swoich marzeń i wizji” (tamże). Poprzez kultywowanie tradycji rzemieślniczych oraz nawiązywanie do artystycznych inicjatyw Nadodrze ma zmienić swój wizerunek. Z osiedla zdewastowanego, zamieszkanego przez niższe warstwy społeczne ma się stać dzielnicą artystyczną Wrocławia. Bliskie położenie Nadodrza względem Rynku, a także pojawianie się na rewitalizowanym osiedlu coraz liczniejszych miejsc „niecodziennych zakupów” mogą wpłynąć na zmianę opinii wrocławian oraz przyjezdnych o tym miejscu.

4. Analiza wyników badań

Aktywność nadodrzan w miejscu ich zamieszkania przeanalizowano, uwzględniając: kontakty sąsiedzkie, zaangażowanie w sprawy osiedla oraz poziom zadowolenia z infrastruktury Nadodrza. Wyniki badań zostały omówione w odniesieniu do Wrocławskiej Diagnozy Społecznej 2010 i 2014.

Nadodrzanie kierują się zasadą pomocniczości; najliczniejsi respondenci deklarują, że udzielają pomocy sąsiadom (56,1%). Niemalże połowa badanych twierdzi, że spotyka się z innymi mieszkańcami Nadodrza u siebie w domu (48,2%). Mniej, bo 1/3 respondentów uczestniczy w wydarzeniach organizowanych na osiedlu (30,7%) – (tab. 1).

Tabela 1. Kontakty sąsiedzkie w ciągu ostatnich 12 miesięcy (%)

Kategorie	Odpowiedzi	
	Tak	Nie
spotkania towarzyskie z sąsiadami u siebie w domu	48,2	51,8
spotkania towarzyskie z sąsiadami w kawiarniach, restauracjach itp.	38,6	61,4
udzielanie sąsiadom pomocy	56,1	43,9
korzystanie z pomocy sąsiadów	35,1	64,9
uczestniczenie w festynach, warsztatach itp. organizowanych na Nadodrze	30,7	69,3

Źródło: opracowanie własne

Podobne zagadnienie analizowali badacze w ramach Wrocławskiej Diagnozy Problemów Społecznych w 2010 i 2014 roku. W przeprowadzonym przez nich badaniu pytano nadodrzan m. in. o udawanie się w odwiedziny do sąsiadów bez uprzedniego umawiania się oraz świadczenie sobie wzajemnie drobnych przysług.

Na podstawie danych zebranych w ramach Wrocławskiej Diagnozy Problemów Społecznych 2010 i 2014 można stwierdzić, że w 2014 r. najwięcej nadodrzan deklarowało, że nie udaje się z wizytą do sąsiadów bez uprzedniego informowania

ich o tym (42,7%). Co istotne, w porównaniu z 2010 r. zmalał odsetek osób udzielających tej odpowiedzi o 7,3 punktów procentowych (Olejniczak 2015: 223-224).

Mimo, że w 2014 r. zwiększyła się liczba osób, które świadczą sobie wzajemne przysługi (wzrost o 9,5 punktów procentowych), to nadal nadodrzanie najczęściej wskazywali, że nie kierują się zasadą pomocniczości (37,1%).

Poziom zaangażowania nadodrzan w sprawy dotyczące zamieszkiwanego przez nich osiedla przeanalizowano, porównując odpowiedzi dotyczące spotkań, rozmów, podpisywania petycji (żądań, interwencji) wobec spraw bezpośrednio dotyczących miejsca zamieszkania nadodrzan oraz działań, które miały prowadzić do rozwiązania problemów zauważanych na Nadodrze.

Z przeprowadzonych badań wynika, że nadodrzanie dość rzadko podejmują działania na rzecz zamieszkiwanego przez nich osiedla. Mieszkańcy Nadodrza zazwyczaj nie spotykają się z innymi, aby porozmawiać (78,1%) lub wspólnie rozwiązywać problemy pojawiające się na Nadodrze (88,6%). Ponadto większość respondentów (81,6%) deklaruje, że nigdy nie podpisywali żadnych petycji (żądań, interwencji) związanych ze sprawami dotyczącymi Nadodrza (tab.2).

Tabela 2. Działania na rzecz Nadodrza (%)

Kategorie	Odpowiedzi	
	Tak	Nie
spotkania i rozmowy z innymi o problemach pojawiających się na Nadodrze	21,9	78,1
rozwiązywanie z innymi problemów pojawiających się na Nadodrze	11,4	88,6
podpisywanie petycji, protestu wobec spraw dotyczących Nadodrza	18,4	81,6

Źródło: opracowanie własne

Z badań Wrocławskiej Diagnozy Społecznej z 2014 roku wynika, że niewielu mieszkańców Nadodrza (5,6%) podejmuje działania na rzecz osób mieszkających w sąsiedztwie. Aktywność nadodrzan dotyczy głównie spraw, które raczej nie wymagają od nich dużego zaangażowania (np. podpisywania petycji 16%). Według

Wrocławskiej Diagnozy Społecznej z 2014 roku, zaledwie 1/3 respondentów deklaroowało, że spotykali się i rozmawiali o problemach pojawiających się w miejscu ich zamieszkania. Co istotne, zaledwie 9,0% z tych badanych brało udział w rozwiązywaniu wspomnianych trudności (Olejniczak 2015: 225-226).

Ocena dostępności oraz jakości usług na zamieszkiwanym obszarze może wpływać na to, czy mieszkańcy korzystają z ofert usługowych, które są do nich kierowane. Z przeprowadzonych badań wynika, że nadodrzanie są zadowoleni z warunków mieszkaniowych (72,6%), możliwości zaopatrzenia w żywność (83,2%), podstawowe usługi dla domu (50,9%), a także sposobów spędzania czasu wolnego na Nadodrzu (67,0%) – (tab.3).

Tabela 3. Poziom zadowolenia z infrastruktury Nadodrza (%)

Zadowolenie z:	Odpowiedzi			
	zdecydowanie nie	raczej nie	raczej tak	zdecydowanie tak
warunków mieszkaniowych	0,9	5,3	67,3	5,3
możliwości zaopatrzenia w żywność na Nadodrzu	-	4,4	64,6	18,6
możliwości zaopatrzenia w odzież na Nadodrzu	10,6	25,7	25,7	5,3
możliwości zaopatrzenia w podstawowe usługi dla domu na Nadodrzu	1,8	14,3	41,1	9,8
możliwości spędzania czasu wolnego na Nadodrzu	0,9	7,1	56,3	10,7

Źródło: opracowanie własne

Z analizy danych wynika, że ponad $\frac{3}{4}$ respondentów spędza swój czas wolny na Nadodrzu. Jeśli ktoś z respondentów nie spędza czasu wolnego na Nadodrzu, to głównie ze względu na dużą ilość obowiązków zawodowych (51,6%) – (tab.4).

Tabela 4. Przyczyny niespełnienia czasu wolnego na Nadodrze (%)

Kategorie	Odpowiedzi	
	Tak	Nie
Wymaga to większych pieniędzy niż mam do dyspozycji	6,3	93,8
Nie pozwala mi na to mój stan zdrowia	3,2	96,8
Wykluczają mnie obowiązki domowe	22,6	77,4
Wykluczają mnie obowiązki zawodowe	51,6	48,4
Czuję się niekomfortowo w tych miejscach	22,6	77,4

Źródło: opracowanie własne

Nadodrzanie najczęściej odwiedzają parki (92,0%), rzadziej kawiarnie (45,8%) i restauracje (35,8%). Respondenci lubią przebywać w parku Staszica (21,0%) oraz na placu św. Macieja (5,6%). Nadodrzanie wybierają te miejsca głównie ze względu na dużą ilość parków, które się tam znajdują. Co ważne, badani deklarują, że chętnie wypoczywają na Nadodrze wraz ze znajomymi (77,1%) oraz członkami rodziny (53,0%).

5. Zakończenie

W niniejszym artykule przeanalizowano aktywność nadodrzan w miejscu ich zamieszkania. Przytoczona problematyka jest interesująca, ponieważ dotyczy społecznych skutków rewitalizacji, a więc jednego z najważniejszych elementów tego procesu. Mając na uwadze fakt, że rewitalizacja Nadodrze jest jednym z flagowych programów polityki miejskiej we Wrocławiu, warto podjąć rozważania nad tym, z jakim skutkiem oraz z myślą o kim jest prowadzony ten proces.

Z dokonanych analiz wynika, że nadodrzanie raczej chętnie spędzają swój czas wolny na Nadodrze. Odpoczywając, wybierają zazwyczaj miejsca otwarte, z dużą ilością zieleni (np. Park Staszica), rzadziej kawiarnie lub restauracje.

Nadodrzanie deklarują, że są zadowoleni z oferty usługowej, która jest dostępna w miejscu ich zamieszkania. Szczególnie jest to zauważalne w odniesieniu do

działających na Nadodrze licznych sklepów spożywczych oraz zakładów rzemieślniczych. Być może taki rozkład odpowiedzi świadczy o tym, że respondenci zauważają i korzystają z ofert małych i średnich przedsiębiorstw oraz punktów usługowych działających na osiedlu.

Mieszkańcy Nadodrza dość rzadko angażują się w sprawy związane z funkcjonowaniem osiedla. Respondenci nie podejmują rozmów na temat Nadodrza, nie angażują się w rozwiązywanie wspólnych problemów oraz nie podpisują petycji związanych z miejscem ich zamieszkania. Jedynie co trzeci badany deklaruje, że bierze udział w wydarzeniach, które są organizowane na Nadodrze z myślą o integracji społeczności lokalnej. Jest to niepokojący wniosek. Na tej podstawie można przypuszczać, że nadodrzanie dość rzadko wchodzi ze sobą w kontakt.

Konkludując, trzeba stwierdzić, że nadodrzanie nie angażują się społecznie w miejscu swego zamieszkania. W celu dokładniejszego i trafniejszego przeanalizowania problemu należałoby poszerzyć tematykę badań o dodatkowe aspekty związane m. in. z postrzeganiem Nadodrza oraz samego procesu rewitalizacji. Cennym uzupełnieniem wyników uzyskanych z badań statystycznych byłyby wywiady swobodne zrealizowane z mieszkańcami Nadodrza. Materiał jakościowy byłby nieocenionym źródłem informacji na temat postaw i opinii mieszkańców odnawianego osiedla.

6. Literatura

- Adamczyk-Arns G., Górka P., Ruman H., Wojdylak P., 2012: *Przedmieście Odrzańskie: Masterplan Koncepcja*, Wrocław;
http://wr.home.pl/wrftp/masterplan/WR_Masterplan_Nadodrze_KONCEPCJA.pdf.
- Bierwiaczonek K., 2016: *Społeczne znaczenie miejskich przestrzeni publicznych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Borowik I., 2003: *Blokowiska – miejski habitat w oglądzie socjologicznym. Studium jakości wrocławskich środowisk mieszkaniowych*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.

- Brukalska B., 1948: *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy.
- Bujak F., 2001: *Studia nad osadnictwem Małopolski*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Chałasiński J., 1935: *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku. Studium Socjologiczne*. Warszawa: Dom Książki Polskiej.
- Frank K., 2002: *Historic Preservation in the USA*. New York: Springer.
- Gądecki J., 2013: *I love Nowa Huta*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe IFIS PAN.
- Gottdiener M., Hutchison R., 2006: *The New Urban Sociology*. New York: McGraw-Hill.
- Grehl A., 2014: *Rewitalizacja Nadodrza*; w: H. Okólska, T. Głowiński (red.): *Przedmieście Odrzańskie we Wrocławiu*. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia – Wydawnictwo GAJT; 218–223.
- Grodach C., Ehrenfeucht R., 2016: *Urban Revitalization. Remaking cities in a changing world*. New York: Routledge.
- Infopunkt Nadodrże, 2017: *Artystyczne Nadodrże*;
<http://www.artystycznenadodrze.pl/pl/News>.
- Jałowicki B., Szczepański M., Gorzelak G., 2007: *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*. Tychy: Śląskie Wydawnictwo Naukowe.
- Kaczmarek S., 2001: *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- KajdaneK K., 2008: *Budowanie społecznego obrazu inwestora i inwestycji na przykładzie Centrum Południowego we Wrocławiu. Analiza socjologiczna*; w: J. Słodczyk, E. Szafranek (red.): *Mechanizmy i uwarunkowania budowania konkurencyjności miast*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego; 315-325.
- KajdaneK K., 2012: *Suburbanizacja po polsku*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kaltenberg-Kwiatkowska E., 2007: *Socjologia przestrzeni w Polsce. Narodziny subdyscypliny*, I. Borowik, K. Sztalt (red.): *Współczesna socjologia miasta. Wielość oglądów i kierunków badawczych dyscypliny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego; 9-24.
- Kłopot S. W., Błaszczak M., Pluta J. (red.), 2010: *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

- Kwaśniewicz W., 1993: *Badania monograficzne. „Kultura i Społeczeństwo”*, 3, 153-159.
- Majer A., 2010: *Socjologia i przestrzeń miejska*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Majer A., 2014: *Odrodzenie miast*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Markowski T., 1999: *Zarządzanie rozwojem miast*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mliczyńska-Hajda D., 2011: *Zakres i metoda badania rewitalizacji w miastach. Opis metody badawczej*;
http://mliczynska.pl/miasto/wp-content/uploads/2012/04/Badanie-rewitalizacji-w-miastach.Opis-metody-badawczej_2011.pdf.
- Murzyn M., 2006: *Kazimierz: środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultur.
- Olejniczak P., 2015: *Kapitał pomostowy mieszkańców Nadodrza*; w: A. Wolaniuk (red.): *XXVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Współczesne czynniki i bariery rozwoju miast*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; 217-229.
- Rada Miejska Wrocławia, 2009: *Uchwała nr XXXI/1037/09 z dnia 19 lutego 2009 w sprawie wyznaczenia Obszaru Wsparcia oraz przyjęcia programu przedsięwzięć rewitalizacyjnych współfinansowanych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2007 – 2013*;
<http://uchwaly.um.wroc.pl/uchwala.aspx?numer=XXXI/1037/09>.
- Sagan I., 2009: *Polityka miejskiego współzarządzania. Walory koncepcji i ograniczenia praktyki*; w: G. Gorzelak, M. S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.): *Człowiek – miasto – region. Związki i interakcje*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR; 73-82.
- Syrkus H., 1976: *Ku idei osiedla społecznego 1925-1975*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szczepański M. S., Śliz A., 2007: *Między miejscem i przestrzenią. Tożsamość lokalna – tożsamość regionalna: próba oglądu socjologicznego*; w: D. Berlińska, M. Korzeniowski (red.): *Tożsamość lokalna, regionalna, transgraniczna na pograniczu polsko-czeskim*. Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski; 480-490.
- Tuan Y.-F., 1987: *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Wrocławska Rewitalizacja, 2014: *Klimaty Nadodrza. Rewitalizacja wrocławskiego osiedla.*

Ludzie, miejsca, wydarzenia. Warszawa: Argraf.

Znaniński F., 2011: *Relacje społeczne i role społeczne.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Zukin S., 1989: *Loft Living. Culture and Capital in Urban Change.* New Brunswick: Rutgers University Press.

Wpłynęło/received 02.06.2017; poprawiono/revised 13.10.2017